

PIETER BRUEGHEL: ÖLÜMÜN ZAFERİ

Meral Batur Çay*¹

*Karabük Üniversitesi / Safranbolu Fethi Toker Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi / Resim Bölümü

Özet

Sanatsal gelişim toplumsal yapının gelişimiyle ilişkilidir. Sanatçılar yaşadıkları toplumlardan ayrı düşünülemezler. Birey olarak içinde yaşadığı toplumun bir üyesi olan sanatçı, toplumun vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu nedenle bir anlamda toplumun aynası olan sanatçılar, toplumun varoluşuyla ilgilendikleri gibi yok oluşlarıyla da ilgilenmişlerdir. Çünkü varoluş ve yok oluş yani ölüm biri diğeriyle anlam kazanan dünya gerçeğinin iki boyutudur. Evrensel bir gerçek olan ölüm, tüm sanatçılar gibi Pieter Brueghel (1525-1569)'inde resimlerine konu olmuştur. Ölümün ürktücü yüzü, sanatçının Ölümün Zaferi isimli resminde tüm çarpıcılığıyla gözler önüne sermiştir. Bu araştırmada, sanatçının 1562 yılında yaptığı İspanya/Madrid'teki Prado Müzesinde bulunan Ölümün Zaferi (The Triumph of Death) isimli çalışması orijinal eser üzerinden içindeki imgeler, bu imgelerin sembolik anlamları ve tüm çalışmanın izleyicide bıraktığı anlamsal boyutlar irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yok oluş, Ölüm, Zafer, İmge, Sembol.

PIETER BRUEGHEL: THE TRIUMPH OF DEATH

Abstract

Artistic development is related to the development of social structure. Artists can not be considered apart from the societies they live in. The artist, who is a member of the society he lives in as an individual, is an indispensable part of society. For this reason, the artists who are in the same sense as the society are interested in the destruction of the society as well as the existence of the society. For there are two dimensions of the world reality that is meaningful to one another, namely existence and extinction. Death, a universal reality, was the subject of paintings like indie artists like Pieter Brueghel (1525-1569). The horrifying face of death was put to the fore with all the magnificence in the artist's picture of the victory of death. In this research, the artist's work titled "The Triumph of Death" in the Prado Museum in Spain/Madrid in 1562 will try to explore the images, the symbolic meanings of these images and the semantic dimensions of the entire work on the viewer through the original work.

Keywords: Extinction, Death, Victory, Image, Symbol

GİRİŞ

Sanatsal gelişim toplumsal yapının gelişimiyle ilişkilidir. Sanatçılar yaşadıkları toplumlardan ayrı düşünülemezler. Birey olarak içinde yaşadığı toplumun bir üyesi olan sanatçı, toplumun vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu nedenle de bir anlamda toplumun aynasıdır. Yapıtlarında köylüleri çok iyi betimlediği için kendisine Köylü Bruegel lakabı verilmiş olan sanatçı 1525 yılında Hollanda Kuzey Brabant'ta doğmuş, 1569'da Belçika'nın Brüksel Başkent Bölgesinde ölmüştür. Brueghel'in yaşadığı dönem, Katolik ve Protestanlar arası çatışmaların çok yoğun yaşandığı, veba salgınları yüzünden binlerce insanın öldüğü oldukça karışık ve tehlikeli bir dönemdir (Hagen, 2000). "Şehirdeki asayişin muhbirlerin insafına kaldığı, peş peşe Protestan kitle kıyımlarına sahne olan bu dönemin, ressamın imgelemi üzerindeki etkisini tahmin etmek güç değildir. Brueghel genelde kalabalık, kimi irkiltici olmak üzere, kaotik sahnelerin egemen olduğu, gündelik yaşamdan izler taşıyan yoğun kompozisyonlu tablolar gerçekleştirmiştir. Resimlerinde mekân olarak Felemenk şehir ve kırsalını kullanmış, özellikle taşra yaşamına ilişkin pek çok ipucu veren örnekler oluşturmuştur (Yıldırım, 2005: 167)." İtalyan Rönesans'ını iyi bilen ve bu özelliğine Kuzey'e özgü ahlaki değer de yükleyen ressamın eserlerinde, aç

¹ Yazışma yapılacak yazar: meralbatur@karabuk.edu.tr

gözlülüğün, zinanın ve oburluğun eleştirildiği görülür. Bruegel, Kuzey Avrupa'da günlük yaşam resminin temelini atılmasını ve gelişmesini sağlamıştır. Alpers'e göre Bruegel'in tabloları ahlaki mesajlarının yanında aslında dönemin köylü yaşantısının belli bir anını gayet açık bir şekilde gözler önüne seren betimleyici etnografik belgelerdir de (Alpers, 1972-1973: 163-176). Sanatçının resimlerinde 17. yüzyıl Hollanda toplumunun siyasi, kültürel ve sosyal yapısı açıkça görülmektedir.

Bu araştırmada, sanatçının 1562 yılında yaptığı İspanya/ Madrid'teki Prado Müzesinde bulunan Ölümün Zaferi (The Triumph of Death) isimli çalışması içindeki imgeler, bu imgelerin sembolik anlamları ve tüm çalışmanın izleyicide bıraktığı anlamsal boyutlar irdelenmeye çalışılacaktır.

Bu çalışmanın yapılabilmesi için öncelikle kaynaklar taranmış, sanatçıyla ve eseriyle ilgili önceki yıllarda yazılmış yazılar incelenmiş, sanatçının eseri yerinde görülüp incelenmiş, orijinal eser üzerinden incelemeler yapılmış ve böylece çok yönlü bir bakış açısıyla değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır.

Toplumun aynası olan sanatçılar, toplumun varoluşuyla ilgilendikleri gibi yok oluşlarıyla da ilgilenmişlerdir. Çünkü varoluş ve yok oluş yani ölüm biri diğeriyle anlam kazanan dünya gerçeğinin iki boyutudur. Evrensel bir gerçek olan ölüm, tüm sanatçılar gibi Pieter Bruegel'inde resimlerine konu olmuştur. Ölümün ürkütücü yüzü, sanatçının Ölümün Zaferi (Görsel 1) isimli resminde tüm çarpıcılığıyla gözler önüne sermiştir.

Resim 1. Yaşlı Pieter Bruegel, Ölümün Zaferi (The Triumph of Death), 1562, Panel Üzerine Yağlıboya, 117x162 cm, Prado Müzesi, Madrid.

https://www.wga.hu/html_m/b/bruegel/pieter_e/05/01death.html (Erişim Tarihi: 09.09.2017)

İnsani ve toplumsal çelişkileri tarihsel öğeler etrafında örtülü bir şekilde ele alan Bruegel, bu tabloda kuzey sanatçıların sıkça kullandığı orta çağ edebiyatında alışılmış bir temayı tasvir ediyor: Ölümün zaferi. Yaşlı Pieter Bruegel tarafından 1562'de resmedilen bu tablo, sanatçının ölümünden sadece birkaç yıl önce yapılmıştır. Bruegel bu resmi 1568'de başlayan Seksen Yıl Savaşı² öncesindeki gergin siyasi ve sosyal ortamda yapmıştır. O nedenle de sanatçı veba salgınlarının ve savaşların getirdiği vahşeti gözler önüne sermektedir.

Ayrıca savaşla birlikte gelmekte olan kıyameti de vurgulayan sanatçının kullandığı renkler konuyla bütünlük sağlarken konunun etkinliğini daha da arttırmaktadır. Resimde ilk dikkati çeken karanlık, ıssız, kalabalık ve kaos içindeki manzaradır. Kalabalık bir iskelet ordusunun yer aldığı eserde uzaklarda ateşler yanmakta, ölümü temsil eden iskelet ordusu her yeri yakıp yıkıp talan etmektedir. Arkadaki denizde gemiler yanarak batmakta, deniz gemi batıkları ile dolup taşmaktadır. İskeletler, tüyler ürpertici bir soğukkanlılıkla ve görevlerine

² Hollanda İsyanı veya diğer adıyla Seksen Yıl Savaşı (1568–1648), Hollanda'da bulunan 17 ilin İspanyol (Habsburg) İmparatorluğu'na karşı başlattığı ayaklanmadır. <http://www.filozof.net/Turkce/dinler-tarihi/7429-seksen-yil-savaslarinedir-nedenleri-sonuclari.html> (Erişim Tarihi: 10.10.2017)

adanmışlıkla ırk, din, sınıf, cinsiyet ve yaş ayrımı gözetmeksizin tüm insanları türlü şekillerde acımasızca öldürmektedir. Bu eserde ölümün sıradan şeylere karşı zaferi, Dünya'yı yıkan büyük bir iskelet ordusu tarafından sembolize edilmektedir. Burada ölüm tüm insanlığı yok etmektedir.

Resim 2. Yaşlı Pieter Bruegel, Ölümün Zaferi (Detay), 1562, Panel Üzerine Yağlıboya, 117x162 cm, Prado Müzesi, Madrid.

https://www.wga.hu/html_m/b/bruegel/pieter_e/05/01death.html (Erişim Tarihi: 09.09.2017)

Arka planda, ölüm ve öldürme sahnelerinin hala sürmekte olduğu çıplak bir manzara dikkat çekmektedir. Gökyüzü, tepelerin arkasından yükselen cehennemî ateşlerin dumanıyla kararmış ve denizdeki gemiler birer enkaza dönüşmüştür. Yapraklarını kaybetmesine rağmen her baharda yeniden yapraklanan ve çiçek açan ağaç imgesi hayatın, yeniden canlanmanın ve ölümsüzlüğün sembolüken burada ağaç imgeleri, dik tepelerdeki birkaç kuru ağaca dönüşerek yaşamın sonunun simgesi haline gelmiştir³. Etraf bitki örtüsünden mahrum, kurak ve çoraktır. Bu ortam ölümün vuruculuğunu daha da artırmaktadır. Ölümler iskeletler tarafından tabutlara konulup götürülmekte ve gömülmektedir.

Resim 3-4. Yaşlı Pieter Bruegel, Ölümün Zaferi (Detay), 1562, Panel Üzerine Yağlıboya, 117x162 cm, Prado Müzesi, Madrid.

https://www.wga.hu/html_m/b/bruegel/pieter_e/05/01death.html (Erişim Tarihi: 09.09.2017)

Hıristiyanlıkta insanları ibadete çağırarak, milli bayramlar, paskalya ve zafer günleri gibi özel günleri halka duyurmak için kullanılan çan imgesi resmin en arka solunda dikkat çekmektedir. Bu eserde iki iskelet tarafından çalınan çan imgesi ölümün zaferini sembolize etmekte ve dünyanın sonunun geldiğini herkese duyurmaktadır. Bunların hemen önünde ise iki iskelet etrafın ölümün sembolü olan kuru kafalarla dolu olmasına aldırış

³ Salt, Alparslan, Ansiklopedi Semboller, Ruh Ve Madde Yayınları, İstanbul, 2010.

etmeden bir ölüyü gömmektedir. Arkadaki iskeletlerde yaşamın temsili olan ağaçları keserek yaşamı yok etmektedirler. Resmin sağ tarafında her yerde ölümler, kıyımlar, ağaçlara asılmış insanlar, idam edilenler, kaçmaya çalışırken boğazlananlar, saklandığı yerde sırtından vurulanlar, ölümün sembolü kuru kafalar, havada uçuşan leş kargaları... Sağda kafası kesilmekte olan bir adam, elleri bağlanmış bir şekilde merhamet dilenişin boş yere olduğunun farkında bile olmadan merhamet dilenmektedir.

Resim 5. Yaşlı Pieter Bruegel, Ölümün Zaferi (Detay), 1562, Panel Üzerine Yağlıboya, 117x162 cm, Prado Müzesi, Madrid.

https://www.wga.hu/html_m/b/bruegel/pieter_e/05/01death.html (Erişim Tarihi: 09.09.2017)

Resmin sağında bir iskelet ölüm davullarını sesini evrene duyurmak istercesine tüm gücüyle çalarken onun hemen sağında başka bir iskelet kurduğu düzeneğin bir ucuna tüm gücüyle bastırarak ölüm kapanının kapısını açmaya çalışmaktadır. İlk bakışta bu kapı sıkışık kalanlar ve kaçmak isteyenler için bir kaçış yolu veya bir umut vaat ederken bunun aslında Hıristiyanlığın simgesi haçlarla bezenmiş tabutlarla gizlenmiş bir kapan olduğu ortaya çıkıyor⁴. İnsanlar ölümden kaçmak için bir çıkış olarak gördükleri bu kapıya doğru yönelmekte fakat bu onların sonlarına gidişini hızlandırmaktadır. Büyük bir ölüm kapanına tıklan bu insanlar, insan olarak girdikleri bu kapandan, öldürme görevine amade iskeletler olarak çıkmaktadırlar. Çünkü tüm erkekler ve kadınlar için yeryüzündeki konumları ne olursa olsun acımasızca ilerleyen ölüm ordusundan kaçış imkânsızdır. Ön plandaysa, Ölüm, Nuh'un gemisine binmeyenlerin yok olması gibi, Hıristiyan olmayanlarında kurtuluşa eremeyeceğine göndermede yapmakta olan gemisinden tüm ordularını komuta etmektedir.

Başka bir iskelet kırmızımsı atıyla önüne çıkan herkesi elindeki orağı anımsatan büyük bir kılıçla biçerek canlılar dünyasını yok etmektedir. "O zaman kızıl renkte başka bir at çıktı ortaya. Binicisine dünyadan barışı kaldırma yetkisi verildi. Bunun sonucu olarak insanlar birbirlerini boğazlayacaklar. Atlıya ayrıca büyük bir kılıç verildi."⁵ Bu iskelet ve at mahşerin dört atlısından ikinci olanı sembolize etmektedir. Bazıları kaçmak için mücadele ederken bazıları kaderlerine boyun eğmektedir.

⁴ Wilkinson, Kathryn, Semboller ve İşaretler, Çev. Seda Toksoy, Alfa Basın Yayım Dağıtım Ltd. Şti, İstanbul, 2011.

⁵<https://www.gotquestions.org/Turkce/mahserin-dort-atlisi.html> (Erişim Tarihi:10.10.2017)

Resim 6. Yaşlı Pieter Bruegel, Ölümün Zaferi (Detay), 1562, Panel Üzerine Yağlıboya, 117x162 cm, Prado Müzesi, Madrid.

https://www.wga.hu/html_m/b/bruegel/pieter_e/05/01death.html (Erişim Tarihi: 09.09.2017)

Resmin sağın bir maske ile ince bir şekilde gizlenmiş bir iskelet şarap şişelerini boşaltırken, eğlence hayatını temsil eden tavla tahtası ve oyun kartları eğlencenin sona erdiğini gösterir şekilde yere dağılmış durumdadır. Bir palyaço, yemek masasının altına girip ölümden saklanmaya çalışırken onun önünde iskeletler ordusuyla savaşmak için kılıcını çekmiş ve ölümlle savaşmaya hazırlanan bir asker vardır. Resmin genelindeki kalabalık figür grupları buraya da hâkimdir. Yemek masasında görülebilen her şey, birkaç somun ekme ve parçalanmış bir insan kafatasından oluşan bir yemektir. Çatışma patlak verdiğiğinde, kapüşonlu bir elbisenin içine gizlenen iskelet içinde bir kafatası ve insan kemiklerinden oluşan başka bir tabağı masaya getiriyor. Yemekte de ziyafet olarak ölüm servis edilmektedir. Bu göstermektedir ki ölümün yeri ve zamanı yoktur. Yemekte ölüme yakalanan masanın arka tarafındaki iki kadın imgesinden biri sıcak ve hala buharı üstünde kuru kafa servis eden iskeleti görmüş ve şaşkınlık içindeyken diğer kadın başka bir iskelet tarafından kaçarken kucaklanarak yakalanmıştır bile⁶.

Resmin sağ alt kısmında huzur içinde müzik çalan çift ön plana çıkıyor. Bu iki figür, etraflarını saran, en yakınlarındakileri bile katleden bu ölüm ordusuna aldırış etmeksizin, belki de farkında bile olmadan gaflet içinde aşka ve eğlenceye devam etmektedir. Ölümse onlara elinde eğlence hayatının temsili bir enstrümanla arkalarından yaklaşmaktadır. Resimde ölümün ulaşamadığı sadece bu çift kalmıştır. Onlarında enselerinde olan ölüm son görevini de yerine getirecek olmanın verdiği mutluluk içinde müzik yapıp eğlenmektedir. Onların da ölümüyle adeta dünya yok olacaktır. Yaklaşan kaçınılmaz sonlarını göremez olan aşkla sarhoş bu figürlerden erkek olanın yanında yerde yatan flüt erkek organını temsil eden geleneksel bir erotik semboldür. Ne kılıcını Ölüme karşı ne kılıç çekmek ne masanın altına gizlemek ne dünyevi eşyalar nede aşk şarkıları kaçınılmaz sonu engelleyemez. Ölüm her yerde seni bulur.

⁶<http://scienceheaven.com/2015/01/19/triumph-death-pieter-bruegel-elder-black-death-eighty-years-war/> (Erişim Tarihi:09.10.2017)

Resim 7. Yaşlı Pieter Bruegel, Ölümün Zaferi (Detay), 1562, Panel Üzerine Yağlıboya, 117x162 cm, Prado Müzesi, Madrid.

https://www.wga.hu/html_m/b/bruegel/pieter_e/05/01death.html (Erişim Tarihi: 09.09.2017)

Ölüm gemisini andıran alan, kafataslarıyla liman deliklerine dökülen iskeletlerin karmakarışık yükünü taşımaktadır. Sol taraftaki iskeletler ellerindekilerle kıyamet gününde Allah'ın emri ile iki defa Sûr'a üfleyecek olan İsrail'i sembolize etmektedir. O gün İsrail'in birinci üflemesi ile yer ve gökteki bütün canlılar ölecek ve dünya hayatı sona erecektir. İkinci defa üflemesiyle de bütün canlılar dirilecek ve ahiret hayatı başlayacaktır⁷. Burada ölüm elçileri İsrail gibi surlarını bir kez üfleyerek hayatın sonunu getirmektedir. Ölüm ordusunun bazı fertleri insanları göle atarken bazıları da ölümden kaçmanın imkânsız olduğunu göstermek istercesine gölden çıkmaya çalışanları tekrar göle itmektir. Bir diğer elçi oturmuş kara kara düşünmektedir. Her yerdeki Hıristiyanlığın sembolü haç imgeleri dikkat çekmektedir.

Resim 8. Yaşlı Pieter Bruegel, Ölümün Zaferi (Detay), 1562, Panel Üzerine Yağlıboya, 117x162 cm, Prado Müzesi, Madrid.

https://www.wga.hu/html_m/b/bruegel/pieter_e/05/01death.html (Erişim Tarihi: 09.09.2017)

Her yerin ölüm imgeleriyle dolu olduğu eserde saflığın temsili beyaz renkte bir atın üzerindeki ölüm ordusunun bir ferdi olan iskelet, bir eliyle ölüm çanını çalarken diğer elinde etrafı aydınlatmak için bir gaz lambası tutmaktadır. Mahşerin dördüncü atısını çağırıştıran bu figür onun gibi ölüm ve yıkımın sembolüdür. "Binicisinin adı Ölüm'dü. Ölümler diyarı onun ardınca geliyordu. Bunlara kılıçla, kıtlıkla, salgın hastalıkla, yeryüzünün yabancı hayvanlarıyla ölüm saçmak için yeryüzünün dörtte biri üzerinde yetki verildi."⁸ Özgürlüğün sembolü olan at imgesi burada ölümün emrindedir. Resimde umudu simgeleyen tek öğe olan gaz lambası ışığı, adeta yok denecek kadar azdır. İskeletin hemen arkasında at üzerindeki siyah karga imgesi dikkat çekmektedir.

⁷ <https://sorularlaislamiyet.com/kaynak/israfil> (Erişim Tarihi:10.10.2017)

⁸ <https://www.gotquestions.org/Turkce/mahserin-dort-atlisi.html> (Erişim Tarihi: 05.10.2017)

Karanlığın sembolü olan siyah rengiyle ve uzun ömrüyle ölümsüzlüğün sembolü olan karga adeta iskelet imgesiyle bütünleşmiştir. Bu iskelet, kasası ölümün temsili olan kafataslarıyla dolu ve kafataslarının üzerinde ölüleri gömecekleri toprağı açıp kapatmaya yarayacak olan kürekli bir kağnyı yönetmektedir. İnsanların yük taşımak için kullandıkları bir araç olan kağnyı burada ölüm aracı olmuş ve insanları umursamadan ezerek üzerlerinden geçmektedir. Bu arabanın önünde yerde yatan kırmızılı kadın dehşet içinde ölüm simgesi iskelete bakarken elinde de insan hayatının kırılğanlığının klasik sembolü olan iğ ve iplik tutmaktadır. Elindeki iplik diğer elindeki makasla kesilmek üzeredir. Kadının hemen sağında iki iskelet tabuta koydukları bir ölüyü götürürken başka bir iskelet yere yatırdığı ve dünyevi eşyalarından arındırdığı bir insanın kafasını bıçakla kesmektedir. Götürülen tabuttaki bu ölünün yanından ölü bir bebek imgesi göze çarparken bebeğin cansız başı ve kolları kısacası ölü ve savunmasız bedeni tabuttan sarkmaktadır. Tabutun hemen önünde yanan mum, tanrının biricikliğinin sembolüdür. Hıristiyan Katolik Kilisesi'nin ruhban sınıfının Papa'dan sonra en yüksek mevkiye sahip din adamı olan kardinal, kırmızı şapkalı bir iskelet tarafından kaçınılmaz son olan kaderine doğru taşınırken hemen önlerinde ölmüş annenin kucağındaki bebeğinin yüzünü parçalayan köpek dikkat çekmektedir. Bir eşlik hayvanı olarak bilinen ve insanoğlunun en sadık dostu olan köpek imgesi burada açlığını gideren bir canavara dönüşmüştür⁹. Resmin sol alt köşesinde ölmek üzere olan belirli bir ulus ya da bölge üzerinde egemen olan hükümdar yani kral ve onu tutan bir iskelet dikkat çekmektedir. Kralın önünde bir iskelet kralın dünyadaki tüm varlığını temsil eden üç fıçı altını yağmalarken, ölmek üzere olan kral bir elinde kraliyet sembolü esasını tutarken diğer eliyle de yanındaki altınlarını çalmaya çalışan iskeletin altınları almasını engellemeye çalışmaktadır. Fakat arkasından onu tutan iskelet Krala elinde tuttuğu yaşamın gelip geçiciliğinin ve ölümün sembolü kum saatini göstererek artık vaktinin dolduğunu söylemektedir.

SONUÇ

“Geleneksel kültürler ölümü bir son olarak değil yeni bir hayatın başlangıcı olarak görmüşler; hayatı, daha sonra bir başka varoluş biçimiyle yer değiştirecek bir sürekliliğin parçası olarak kabul etmişlerdir (Hökelekli, 1991: 165).” Sanatçının bu çalışmasında tanrısal düzenin geçerli olmadığı, doğal olanla olmayanın birbirine karıştığı ürkütücü sahneler gözler önüne serilmiştir. Cehennem ateşleri, korku dolu anlar, acı çeken insanlar, ölüm ordusunun ferdi iskeletler gibi birçok imge hayatın sonunun, ölümün sembolü olarak izleyici karşısına çıkmaktadır.

Ölümün hiçbir ayırım gözetmediği bu eserde zengininden fakirine, köylüsünden burjuvasına, askerinden çiftçisine, kralından kardinaline, gencinden yaşlısına kadar toplumun tüm kesiminden insanı bir arada ölümle pençeleşirken görülmekteyiz. Her insanda içgüdüsel olarak var olan hayatını koruma ve sonsuza dek yaşama dürtüsü hayatın sonunu getiren ölüme karşı tepki gösterilmesine neden olur. Fakat bu resimde, topluca ya da bireysel olarak direnmenin faydasız olduğu; dehşet içinde kaçışan insanların üzerine yürüyen ölüm ordusunun, insanların gırtlaklarını keserek, asarak, suda boğarak veya kayalardan aşağı atarak öldürmelerinden anlaşılmaktadır. Çünkü her yanı kuşatmış olan ölümden kaçış imkânsızdır.

Bu insanoğlunun savaş ve şiddet karşısında tanrıya sığınmaktan başka bir çaresi olmadığını vurgulamak istercesine her yerin haç imgeleriyle dolu olduğu bu eserde insanoğlunun çaresizliği için tanrıdan gelecek hiçbir kurtuluşun bile olmayacağı anlatılmaktadır. Hiçbir yerinde tek bir kurtuluş umudunun olmadığı bu resimde ne güç ne mal mülk ne gençlik ne özveri ne de merhamet dilenmek boşunadır. Artık kaçınılmaz bir son olan ölüme boyun eğme zamanı gelmiştir.

KAYNAKÇA

1. ALPERS, S., 1972.Bruegel's Festive Peasants. Similous: Netherlands Quarterly for the History of Art. Cilt 6, Sayı 3 / 4, s. 163-176.
2. Hagen, R-Ma, R. H., 200. Brueset, Koln. s. 7.
3. Hagen, R-M., 2000. Bruegel (menor)e. Benedikt Taschen Verlag.
4. Hökelekli H., 1991. Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikolojisi. Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:3, Cilt:3, Bursa, s. 151-165.
5. Salt, A., Ansiklopedi Semboller, Ruh ve Madde Yayınları, İstanbul, 2010.
6. Wilkinson, K., 2011. Semboller ve İşaretler. Çev. Seda Toksoy, Alfa Basın Yayım Dağıtım Ltd. Şti, İstanbul.

⁹ Wilkinson, Kathryn, Semboller ve İşaretler, Çev. Seda Toksoy, Alfa Basın Yayım Dağıtım Ltd. Şti, İstanbul, 2011.

7. Yıldırım N., 2005. 6. Yüzyıl Flaman Resmi Cehennem Betimlemesinde Türk imgesi. Akademik Araştırmalar Dergisi, 2005/ 26, s. 157-172.
8. <http://scienceheaven.com/2015/01/19/triumph-death-pieter-bruegel-elder-black-death-eighty-years-war/> (Erişim Tarihi:09.10.2017)
9. <http://www.filozof.net/Turkce/dinler-tarihi/7429-seksen-yil-savaslar-nedir-nedenleri-sonuclari.html> (Erişim Tarihi: 10.10.2017)
10. <https://sorularlailamiyet.com/kaynak/israfil> (Erişim Tarihi:10.10.2017)
11. <https://www.gotquestions.org/Turkce/mahserin-dort-atlisi.html> (Erişim Tarihi:10.10.2017)
12. <https://www.gotquestions.org/Turkce/mahserin-dort-atlisi.html> (Erişim Tarihi: 05.10.2017)
13. https://www.wga.hu/html_m/b/bruegel/pieter_e/05/01death.html (Erişim Tarihi: 09.09.2017)